

Dragtjournalens Favorit #23

Fiskedatterens helgolænder

Af Inge Christiansen, arkivleder

På Ishøj Lokalhistoriske Arkiv befinder sig en hel særlig hovedbeklædning, en arbejdshovedbeklædning til kvinder. Proveniensen er sparsom, men den særlige udformning og det fine, trykte stof pirrer nysgerrigheden. Vi kender typen fra andre museer, hvor de gerne er gemt væk på magasiner. Men hvorfor er disse hovedtøjer så pæne i forhold til at være arbejdstøj, hvor udbredte har de været og ved hvilke lejligheder har man brugt dem? Og hvordan med det specielle navn? Inspireret af Dragt- og tekstilnetværkets seminar i 2024 om trykte tekstiler, var det oplagt at gøre denne genstand til Dragtjournalens Favorit, der er et artikelformat, hvor man går tæt på en enkelt genstand. De småtrykte bomuldstekstiler var nemlig utrolig populære til helgolændere, der havde deres primære brugsperiode 1870-1930

Peddigrør formede hatten

Det særlige ved denne slags hovedbeklædning er stiverne, der former den til en stor kalecheform, og de lange flæser, der hænger ned i siderne og fra nakken. I fiskerdatterens helgolænder er stiverne af peddigrør, som også var det mest almindelige til den slags hatte. Peddigrør stammer fra de indre dele af spanskrørspalmer og blev meget populære i 1800-tallet til stivere, ikke kun som her i hatte, men også som korsetstivere, stivere i paraplyer og til kurveflet.¹ Vidjer af pil og metalstivere var også en mulighed som stivere i disse hatte. De sidstnævnte kan give rustpletter på stoffet, som derfor kan være en indikation på, at stiverne er af metal. Peddigrørene, og de andre stivere, havde den fordel, at de ikke kun stivede hatten, de var samtidig bøjelige uden at knække, så den slags hatte blev elastiske i deres store kaleche.

I fiskerdatterens helgolænder er hele 12 peddigrør syet ind i løbegange. De tre forreste peddigrør sidder helt tæt, så de udgør en fast forkant. Alle 12 peddigrør er fastgjort i siderne, på en tværgående stiver, så de på den måde holdes på plads.

For at fastgøre og yderligere forme hatten, blev den bundet med tre former for bindebånd: Et bånd, i samme stof som helgolænderen, bindes i nakken, på ydersiden af hatten. På indersiden strammes et hvidt bomuldsbændel i en løbegang, der er syet i nakken. Endelig bindes et 4 cm bredt bindebånd, i

Fig. 1: Helgolænder med oplysninger om, at den stammer fra Ishøj Strand, hvor den har tilhørt fisker Christian Andersens datter, og at den er fra perioden 1890-1920.

Foto: Inge Christiansen.

¹ <https://lex.dk/peddigr%C3%B8r>. Set 20-11-2024.

hattens stof, under hagen.

En bred flæse er syet til hattens underkant, så den både dækker halsens sider og nakken. Den er længst bagtil, hvor den måler 19 cm ned over nakken, mens den i siderne måler 12 cm ned over halsen. Hele hatten er syet på maskine, hvilket var det normale for den tid, hvor den skønnes at være fra.

Selve stoffet er småtrykt bomuldsstof, hvor mønsteret forestiller små blå og røde bær, der, sammen med blade, sidder på ranker. Denne slags bomuldsstof, med småtrykt mønster, blev typisk brugt til helgolændere, da det ikke var dyrt og samtidig let kunne vaskes. Og så har kvinderne nok også haft øje for, at det var pænt, selv om det var til arbejdsbrug. Så vores fiskerdatter fra Ishøj har taget sig godt ud, når hun iført sin helgolænder skulle lave udendørs arbejdsopgaver eller måske skulle ud at gå et ærinde

Fig. 2: Hvor helgolænderen er gået i stykker, ses tydeligt enden af et peddigrør med sin karakteristiske gennemsæringsflade.

Foto: Inge Christiansen.

Fiskerfamilien fra Ishøj Strand

En nærmere undersøgelse af helgolænderens ejer og bruger bringer os til fisker Christian Andersen og hans familie. Christian Andersen blev født i 1858 og stammede selv fra Ishøj, mens hans kone Ane Margrethe, som var født i 1869, kom fra det nærliggende Taastrup-Valby. Sammen fik de fem børn, hvoraf to var piger: Martha Margrethe Dorthea, født i 1898, og Karen Hansine Olivia, født i 1904. Familien boede ved Ishøj Strand i et hus, som i dag er revet ned. Christian Andersen var fisker, men supplerede også indkomsten som sandfisker.²

Ifølge oplysningerne, der er fulgt med helgolænderen, har den tilhørt enten Martha Margrethe Dorthea eller Karen Hansine Olivia. Om Karen kan vi se, at hun som 25-årig, i 1929, står anført som ugift husassistent i sin sygekassebog, mens Martha Margrethe Dorthea bliver gift i Ishøj Kirke i 1924 efter at have boet og arbejdet nogle år i København. Begge boede i Ishøj som voksne i 1920'erne. Hvis helgolænderen, som anført i registreringsoplysningerne, har tilhørt en af de to døtre, har den sandsynligvis været brugt i 1920'erne, hvor den ældste Martha var 22-32 år, mens lillesøsteren Karen var 16-26 år.³

Det er lidt senere end angivet i registreringen af genstanden (1890-1920), men da det ikke er til at følge, hvordan perioden er fremkommet i registreringen, og det er sat til en 30-årig periode, er det måske en senere antagelse af brugsperioden ud fra, hvornår helgolændere var udbredt. Samtidig var brugen af helgolændere fortsat udbredt i 1920'erne, hvilket ikke taler imod, at Martha eller Karen kan være brugeren.

Skal man se nærmere på, hvem af de to piger, den har tilhørt, kan et gæt hælde til Karen, da hun i arkivets materiale flere gange benævnes i forhold til sin far: "Fiskerens Karen" og "Sandmandens Karen" (det sidste som 21-årig i 1925) på samme måde som de sparsomme oplysninger, der har fulgt helgolænderen. Her var ejeren og brugeren selv navnløs og blev blot

² En sandfisker er en person, der graver sand op fra havbunden.

³ Afsnittet bygger på Folketællingen for Ishøj 1901, Ishøj Lokalhistoriske Arkiv A37 og A38, BBR samt Ishøj Slægter: <https://slaegter.ishoejlokalhistorisk.dk/slaegter/ishoej/getperson.php?personID=I9522&tree=Ishoej>. Set 3. februar 2025. Desuden takkes slægtsforsker Arne Sørensen for hjælp til opsporing af familien.

Fig. 3: To kvinder der i 1920'erne hypper kartofler på Amager. Den ene iført helgolænder af mørkt stof. Foto: Historisk Arkiv Dragør.

benævnt; ”fisker Christian Andersens datter”. Det er et forhold, man ser langt op i 1900-tallet, hvor ugifte kvinder havde en identitet via deres far og gifte kvinder via deres mand, et forhold der binder i de historisk ulige forhold mellem mænd og kvinder.

Arbejdsopgaver og beskyttelse

Man har til alle tider haft brug for at beskytte sig mod solen, og man har i adskillige arbejdssituationer været udsat for at skulle opholde sig mange timer i stærk sol f.eks. ved høstarbejde i marken. Foruden faren for solskoldning blev det anset for pæneste med en lys hud, der ikke var solbrændt, og derfor søgte alle kvinder at undgå solen. Men helgolænderen beskyttede ikke kun mod solen. Den beskyttede også mod støv, blæst og varme. Ved sin særlige konstruktion har dette hovedtøj ydet en mangeartet beskyttelse, som kvinderne kunne bruge i de fleste udendørs arbejdssituationer. Det gav skygge til ansigtet med den store kalecheformede puld, mens de lange flæser dækkede hals og nakke, så de ikke blev solskoldede. Støv blev hvirvlet op f.eks. ved mark- og høstarbejde, og her var det også rart, at ikke kun hovedet, men også halsen og dermed adgangen til resten af kroppen, hvor støv, skidt og stikkende avner kunne trænge ned, var dækket. Der var også brug for at beskytte sig mod blæst ved udendørs arbejde. Og endelig har helgolænderen med sin luftige konstruktion og lette bomuldsstof også været behagelig i sommervarmen. Blev man overrasket af en regnbyge,

Fig. 4: Husmandspar plukker jordbær i marken, mens kvinden er godt beskyttet af en helgolænder i lyst stof. B6601, Ishøj Lokalhistoriske Arkiv.

tog helgolænderen heller ikke skade af det, da materialerne tålte vand - bortset fra dem med jernstivere, der kunne ruste.

Det var ikke kun til høst, men også til andre former for markarbejde, havearbejde, salgsarbejde og andre udendørs arbejdssituationer, at helgolænderen blev båret. På fotoet ses to kvinder, der i 1920'erne er i gang med markarbejde. Kvinden til højre bærer en helgolænder. Det er ret typisk for de fotografier, der viser helgolænderens autentiske brug, at de ikke er af så høj teknisk kvalitet. Kvinder i gang med fysisk hårdt og beskidt arbejde, har nok ikke har været det, man har vægtet højest at fotografere.

En lidt ældre måde at beskytte ansigtet mod solen under markarbejde var et tørklæde eller en malet solhat. De sidste var et bemalet papstykke, der bandtes ovenpå hovedtøjet. Andre metoder blev også brugt som f.eks. at stikke et stykke pap ind under kvindehuen, så det sad fast og gav skygge til ansigtet.⁴

Udbredelsen af helgolænderen

En gennemgang af danske museers registreringer med søgeordet *helgolænder* viser 155 af den slags hatte. Hvis man søger på de mange andre navne, som denne type hat har haft, fremkommer endnu flere helgolændere. Det er tydeligt, at der er bevaret rigtig mange helgolændere i Danmark, og de fordeler sig i hele landet. Man må også formode, at mange er gået til ved brug og ikke er indleveret til museerne. Derfor kan man konkludere, at det var en meget udbredt hovedbeklædning i hele landet.

Hovedbeklædning med mange navne

Ved en gennemgang af de registrerede helgolændere i museernes samlinger ser man mange andre navne på samme type hovedbeklædning; f.eks. bøjlehat (Nordjyllands Historiske Museum), vidjehat, viehat og pindehat (Kalundborg Museum), solhat, viehat (Ringsted Museum), hollænderkyse (Køge Museum), helgolænder, kysehat (Vendsyssel Museum), helgolænder (Museum Amager), pindekyse, senere helgolænder (Randers Museum). Søger man videre på nogle af disse eller andre navne, kommer der sandsynligvis flere hatte frem, der også er helgolændere, men hvor den betegnelse ikke er registreret sammen med dem. Derudover nævner Ellen Andersen også betegnelser som vidjehætte, høsthætte, solhat, kalechehat og kalender for denne type hovedbeklædning.⁵

Der er alt sammen navne, der hentyder til materialer, som de er lavet af (virehat, vidjehat, pindehat), arbejdssituationer, hvor de har været brugt (høsthætte), noget de ligner (kalechehat, hvor den forreste del af huen kan trækkes frem eller tilbage som en kaleche) og en geografisk henvisning (helgolænder, hollænderkyse).

Helgolændere fra Helgoland?

Det er nærliggende at stille spørgsmålet: Hvorfor hedder det en helgolænder? Her er det oplagt at kigge til Tyskland, og herunder til den tyske ø Helgoland. I Tyskland var denne hovedbeklædning til arbejdsbrug også udbredt, og som i Danmark under mange navne. Foruden at det blev kaldt en Helgoländer – havde den også navne som: Flügelhaube, Schlunderhut, Holländer og Helgoländer Haube. Efter en forespørgsel til et af de tyske museer, der har helgolændere i deres samling, og kalder dem det, henviser de til, at navnet skulle stamme fra kvindedragten på Helgoland, som indeholdt en sort hætte, der, som man kan se på fig. 5, gik langt ned i nakken og havde nogle ligheder.⁶ Sjovt nok kalder tyskerne det også for

4 Rasmussen 1990, s. 26.

5 Andersen 1960, s. 35.

6 <https://www.helgoland.de/wissenswertes/sitten-und-braeuche-2/trachten/>. Tak til Denise Linder fra Börde Museum Burg Ummendorf, Tyskland, for at gøre mig opmærksom på dette.

en hollænder (Holländer), og sådan kan man komme langt omkring ved at følge op på det.

Det underbygges af forfatteren Hans-Fridrich Foltin, der angiver, at den sandsynligvis er opfundet på øen Helgoland, og derfor er opkaldt efter denne.⁷ Foltin skriver endvidere, at den slags hat har været brugt siden anden halvdel af 1800-tallet, og har især været udbredt i de nordtyske kystområder.

Selve formen på huen var meget populær i 1800-tallets modedragt (og altså ikke til arbejdsbrug) i forskellige udgaver med den store kalecheform, der gav skygge til ansigtet. Der var også mere hætteformede modehuer, som gik ned i nakken. Disse huer var lavet i forskellige materialer som silke og uld.

Så flere ting kan have været med til at påvirke den store udbredelse af hælголænderen i Danmark.

Fig. 5: Dragter fra 1800-tallets Helgoland. Den sorte hætte på billedet har måske været med til at give navn til de yngre hælголændere. Litografi: Herman Mevius, tegner (1820-1864). C. Kiesel, litograf.

Helголænderen i Skandinavien

Da hælголænderen har været så udbredt i Danmark, er det oplagt at tænke, at den ligeledes var det i vores nabolande. Men sådan er det ikke nødvendigvis. I Norge har man ikke brugt den, men benyttet sig af forskellige alternativer, når der skulle arbejdes i solen, f.eks. ved høstarbejde. Et tørklæde bundet om hovedet og trukket frem i panden, har

Fig. 6: En høstscene fra Bø, Midt Telemark i den sydlige del af Norge i 1915. På denne tid var hælголænderen populær i Danmark, mens kvinderne i Norge beskyttede sig mod solen under markarbejde på andre måder som her med en sommerhat. Bø Museum, 1915.

⁷ Foltin 1963. s. 199-200. Tak til museumsinspektør Franka Schneider, Museum Europäischer Kulturen, for at gøre mig opmærksom på denne bog.

Fig. 7: Til venstre en hylkemössa fra Värmland, indleveret i 1931 med oplysninger om, at den har været brugt til beskyttelse mod solen i høstarbejdet (Nordiska Museet NM.0185774). Til højre en kråka fra Dalarna (Nordiska Museet NM.0186775).

givet lidt af den samme beskyttelse mod vejret og solen. Det har man som nævnt også brugt i Danmark. Stråhatte med bred skygge hele vejen rundt var ligeledes en mulighed i midten af 1800-tallet.⁸

Museumsinspektør Bjørn Sverre Hol Haugen fra Norsk Folkemuseum har gjort den iagttagelse, at der på ældre fotografier af kvinder på høstarbejde i Norge er overraskende mange, der bærer store sommerhatte. Det er normalt blevet tolket som byfolk, der har deltaget i høstarbejdet, men det ser ud til, at det både er lokale, der tager en hat på for at beskytte sig mod solen ved høstarbejde og gæster fra byen, der hjælper i marken, og som ligeledes beskytter sig mod solen.

I Sverige finder man indimellem nogle hatte, der minder om de danske helgolændere, men de er få, og man skal lede længe efter dem i museernes registreringer. Der kan dog sikkert findes flere, der ikke er fremkommet ved søgningen. Der dukker ingen hatte op, når man søger på ordet helgolænder. Svenskerne bruger ord som bahytt, hylkemössa og kråka, men disse har ikke de lange flæser på halsens sider og i nakken. Men ellers er materialer og konstruktion det samme: lyst bomuld og stivere i træ – og hvor det sidste præciseres, i rattan (peddigrør).

Da hylkemössaen blev indleveret til Nordiska Museet i 1931, skrev giveren om dens anvendelse: ”Då mössan begagnades så gick den långt fram

Fig. 8: Kvinder brugte tørklæder til at beskytte sig mod solen og andet i høstarbejdet, mens mændene bar kasketter eller stråhatte. ”Dagsverkare i Hjorted i arbete med rågsködren, 1911”. Foto. Karl Ludvig Berner, Kalmar Läns Museum.

⁸ Tidemann 9/8-1848. Tak til museumsinspektør Bjørn Sverre Hol Haugen fra Norsk Folkemuseum for oplysning om hovedbeklædning i Norge.

över ansiktet och erbjöd ett gott skydd mot solen, de var mycket rädda för att bli bruna på den tiden, den var avsedd att begagnas under den varma årstiden, den var lätt och bekväm och begagnades mycket under skördetiden [høsttiden]”.⁹

Langt de fleste kvinder brugte i den periode, som i Norge, et tørklæde ved udendørs arbejde, som lagt i trekant beskyttede nakken godt. Selv i de tidligere danske områder, i det sydlige af Sverige, ser det ikke ud til, at man har brugt helgolændere.¹⁰

Helgolænderen i genremaleriet

Leder man efter billeder af kvinder i arbejdssituationer iført helgolænder, får man øje på, at genremalerne har fundet dem interessante at male. Genremaleriet er en form for folkelivsskildringer, hvor mennesketyper

Fig. 10: Helgolænderen understreger kvindens udendørs arbejde som sælger. “En kone der sælger fisk” af Carl Bloch, 1875. KMS1085, SMK OPEN.

Fig. 9: Det udendørs arbejde, måske i solen, hvor pigen har været ude på marken for at malke køerne og nu skal bære den tunge mælk hjem, understreges af helgolænderen. “En malkepige” af Otto Brache, 1876. 0071NMK, Nivågårds Malerisamling.

skildres i situationer fra dagliglivet.¹¹ Derfor er det ofte arbejdssituationer, der males. Men almuens fester og besøg hos hinanden, var også yndede motiver.

Etnolog Marianne Zenius, som har skrevet om dansk genremaleri, fortæller, at genren først og fremmest var en periodes populære smag indenfor billedkunsten. Da genremaleriet samtidig skildrer anonyme mennesker,¹² bliver tøjet noget, der skal repræsentere og understrege en særlig type af mennesker.

Marianne Zenius lægger sig op af den amerikanske forsker Gordon Washburns definition af genremalerier: „Et genremaleri fremstiller en scene fra hverdagslivet, hvori menneskefigurer, der behandles som typer, skildres anonymt. Billedet skal fremstille malerens samtid.“

⁹ Nordiska Museet, NM 0185774. Tak til museumsinspektør Leif Wallin, Nordiska Museet.

¹⁰ Tak til museumsinspektør Karin Hindfelt, Kulturen.

¹¹ Lex. Set 16. november 2024.

¹² Zenius 1976, s. 14.

Når almuens kvinder skildres i arbejdsituationer og bærer en helgolænder er det med til at tydeliggøre både social gruppe og, at det er en udendørs scene. Endelig har genremalerne nok også haft øje for det pittoreske ved helgolænderen.

Helgolænder til børn

Fra omkring 1900 blev helgolænderen også moderne for borgerskabets børn og unge døtre. Med den hovedbeklædning var de beskyttet mod sommerens vind og vejr, herunder solen. En gennemgang af museernes samlinger viser, at de kan være af hvidt bomuldsstof, broderet med hvid tråd f.eks. med engelske huller og fladsyning. Og var de finere, kan de være af silke.

I dag bruger man en solhat til at beskytte helt små børn mod solen, der minder lidt om en helgolænder og har samme funktion. Den er gerne syet i lyst bomuldsstof med en skygge (der giver skygge til ansigtet), som man kender fra kasketter, og flæser i siderne og nakken, men ingen stivere i pulden. Dermed fremstår den som en blanding af en kasket og en helgolænder.

Fig. 10: Nutidig solhat til helt små børn fremstår som en blanding af en kasket og en helgolænder.

Foto: Inge Christiansen.

Helgolænderen forsvinder

Helgolænderen som arbejdshovedbeklædning går af brug engang efter 1930 og afløses af et tørklæde bundet om hovedet eller bart hoved. Men i mange år inden, fra omkring 1870 og frem, var de en kærkommen følgesvend, når kvinder skulle arbejde eller på anden vis opholde sig udendørs, især som beskyttelse mod solen. Det fine stof bidrog til, at kvinderne ikke blot var praktisk klædt, men også pænt klædt i de situationer.

Litteratur

Andersen, Ellen 1960: *Danske Bønders Klædedragt*. København.

Foltin, Hans-Fridrich 1963: *Die Kopfbedeckungen und ihre Bezeichnungen im Deutschen*. <https://www.helgoland.de/wissenswertes/sitten-und-braeuche-2/trachten/>.

Kjærboe, Tove 1978: *Kalechehat og mejetøj. Høsten på Ærø i mands minde*. Ærø.

Rasmussen, Holger 1990: *Hattens rette brug. Hue, hat og hætte i kulturhistorien*. Tønder.

Tidemann, Adolf 1848: *Dragtportrætter*.

Zenius, Marianne 1976: *Genremaleri og virkelighed. En kildekritisk analyse over billeder af Chr. Dalsgaard. J. Exner og F. Vermehren*. København.

<https://www.helgoland.de/wissenswertes/sitten-und-braeuche-2/trachten/>. Set 21. november 2024.

<https://opendata.schleswig-holstein.de/data/landesbibliothek/landesgeschichtliche-sammlung-grafik/Trachtenbilder/>. Set 21. november 2024.